

بنده‌داری در عهد قاجار

(بررسی موقعیت اجتماعی بندگان و زوال بنده‌داری در ایران)

مرضیه مرتضوی قصاب‌سرایي

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	مرتضوی قصابسرای، مرضیه، ۱۳۴۸ -
عنوان و نام پدیدآور	بنده داری در عهد قاجار (بررسی موقعیت اجتماعی بندگان و زوال بنده داری در ایران) / مرضیه مرتضوی قصابسرای.
مشخصات نشر	تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۵۶۸ ص: مصور، جدول؛ ۵/۱۴ × ۵/۲۱ س.م.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۷۷-۱
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	کتابنامه: ص. [۳۱۹] - ۳۶۰.
یادداشت	نمایه.
عنوان دیگر	بررسی موقعیت اجتماعی بندگان و زوال بنده داری در ایران.
موضوع	بردگی و برده داری -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق. Slavery -- Iran -- History -- 19th century
	بردگی و برده داری Slavery
	بردگان -- ایران -- وضع اجتماعی -- قرن ۱۳ ق. Slaves -- Iran -- Social conditions -- 19th century
	ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق. Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925

موضوع

HT۱۲۸۶

۳۰۶/۳۶۲۰۹۵۵

۸۷۸۹۲۵۶

فیبا

رده بندی کنگره

رده بندی دیویی

شماره کتابشناسی ملی

اطلاعات رگروری کتابشناسی

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)

تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱۰، طبقه سوم، شماره ۳۰۰، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

بنده داری در عهد قاجار

مرضیه مرتضوی قصابسرای

اجرا: نشر تاریخ ایران

طرح جلد: فریبا علایی چاپ و صحافی: الغدیر

چاپ اول: ۱۴۰۱ تیراژ: ۱۰۰۰

ISBN: 978-600-8687-77-1

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۷۷-۱

قیمت: ۱۴۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.

Website: nashretarikheiran.com

Instagram: com/nashretarikheiran

Telegram channel: @nashretaarikh

Email: nashretarikheiran@gmail.com

فهرست مطالب

۹	مقدمه
۱۵	فصل اول: پیشینه برده‌داری در جهان
۷۷	فصل دوم: بنده‌داری در عهد قاجار
۱۲۱	فصل سوم: منابع و شیوه‌های تأمین بنده در عهد قاجار
۲۰۳	فصل چهارم: وضعیت حقوقی و اجتماعی بندگان در عهد قاجار
۲۸۷	فصل پنجم: تغییر وضعیت اجتماعی بندگان و زوال بنده‌داری در ایران
۳۲۱	کتابنامه
۳۶۱	دسته‌بندی و بازنویسی اسناد
۵۰۱	تصاویر
۵۳۷	نمایه

مقدمه

بندگی و بنده‌داری سابقه‌ای دیرینه در تمدن بشری دارد. این روند از عهد باستان تا قرن ۲۰ م. در بسیاری از کشورهای جهان من جمله ایران وجود داشت. در طول تاریخ ایران، از عهد باستان تا نیمه اول قرن ۱۴ق، بندگان جزء لاینفکی از جامعه ایران بودند که در عرصه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، نظامی و سیاسی به ایفای نقش پرداختند. این بندگان، اعم از نژادهای سیاه و سفید، عمدتاً حاصل اسارت در جنگ‌های برون مرزی بودند که پس از ورود به خاک ایران به عنوان کنیز، غلام و خواجه برای انجام انواع خدمات خانگی و غیرخانگی به فروش می‌رسیدند. علاوه بر آن در نواحی میان قبیله‌ای و یا نبردهای طوایف و قبایل با نیروهای حکومتی شماری از ایرانیان اسیر و به بندگی گرفته می‌شدند.

جریان ورود بندگان خارجی، بویژه بندگان سفیدپوست به خاک ایران، تا اواسط حکومت فتحعلی‌شاه با شدت و ضعف‌هایی ادامه داشت. با جدایی قفقاز از خاک ایران، به عنوان اصلی‌ترین کانون تأمین بنده سفید، و توقف ورود بندگان قفقازی به داخل کشور روند خرید و واردات بندگان سیاه از آفریقا شتاب بیشتری گرفت بطوریکه از این زمان شاهد حضور طیف گسترده‌ای از کنیزان، خواجه‌گان و غلامان سیاهپوست در انواع مشاغل خانگی، نظامی و درباری هستیم.

بندگان گرچه یکی از طبقات ضعیف و فرو دست جامعه بشمار می‌رفتند اما

در برخی مقاطع تاریخی چون دوره غزنوی و سلجوقی با حضور پر رنگ خود در عرصه‌های سیاسی و نظامی موفق به تشکیل حکومت‌هایی مستقل گردیدند. به جز این، عموم بندگان حاضر در جامعه ایران طی قرن‌ها در حالتی از سکون و ثبات اجتماعی بسر می‌بردند که یا ناشی از اجبار و یا رضایت از وضع موجود بود، چه مستندات تاریخی دال بر اعتراض آنان از وضعیت بندگی خود لاقبل تا دوره قاجار در دست نیست. در اواسط دوره قاجار با افزایش ارتباطات با دنیای غرب و ظهور جریان تجدّدخواهی، که منجر به بروز تحولات مهمی در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و به دنبال آن ارتقاء آگاهی‌های عمومی گردید، وضعیت بندگان نیز تدریجاً دستخوش تغییرات شد. در این زمان گروهی از روشنفکران ایرانی چون فتحعلی‌آخوندزاده (۱۹۱-۱۲۵۶ش)، میرزا ملکم‌خان (۱۲۱۲-۱۲۸۷ش)، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله (۱۲۰-۱۲۷۴ش)، میرزا آقاخان کرمانی (۱۲۳۳-۱۲۷۵ش) با تأثیر از آرای روشنفکران غربی تلقی جدیدی نسبت به انسان، جهان و هستی و نیز مفهوم جدیدی از انسان و حقوق بشر را مطرح کردند که برخلاف برداشت سنتی آن، انسان دیگر رعیت و رمة نبود، بلکه فارغ از هرگونه قید و بند تحمیلی حق استیفای حقوق اولیه و حق قیام برای دگرگونی وضع خویش علیه حاکم را داشت. آنان با طرح مفاهیمی چون حقوق بشریت، آزادی بدن و روح، حقوق طبیعی و حریت طبیعی، مساوات و برادری با هم‌نوع خود، نقش تأثیرگذاری در بیداری و آگاهی توده مردم، از جمله بندگان نسبت به حقوق انسانی خود و ترغیب به ایجاد تغییر وضعیت اجتماعی خود داشتند. در همین راستا بود که بندگان تدریجاً جسارت یافتند تا در صدد استیفای حقوق طبیعی خود یعنی دستیابی به آزادی و رهایی از قید بندگی برآیند و با مبادرت به اعمالی چون نگارش عریضه و تظلم‌خواهی، فرار و تحصن در سفارت و کنسول‌گری‌های روس و انگلیس در سراسر کشور و نیز در موارد نادری مشارکت در جریان انقلاب مشروطه (از سوی برخی از بندگان شاخص) به

طرح مطالبات خود بپردازند. ادامه این روند، بویژه با الغای رسمی و جهانی برده‌داری در سال ۱۹۲۶م، منجر به کم رنگ شدن نقش و حضور بندگان در جامعه ایرانی در واپسین سال‌های حکومت قاجار و نهایتاً زوال نظام بنده‌داری در ایران در آغازین سال‌های حکومت پهلوی شد.

نویسنده (نگارنده) بر آن است تا نظام بنده‌داری در عهد قاجار را طی پنج فصل مورد بحث و بررسی قرار دهد:

فصل اول تحت عنوان «برده‌داری در جهان» در دو بخش به بررسی روند برده‌داری در جهان غرب و شرق می‌پردازد. بخش نخست با عنوان «برده‌داری در غرب» نظام برده‌داری در اروپا و آمریکا از دوره باستان تا قرون متأخر را بررسی می‌کند. بخش دیگر با نام «برده‌داری در شرق» نخست نظام برده‌داری در دوره باستان، مشخصاً ایران باستان (دوره هخامنشی و ساسانی) و جزیره العرب قبل از ظهور اسلام و سپس مقوله بندگی و نظام بنده‌داری در دوره اسلامی، با تأکید بر ایران از دوره طاهریان تا زندیه را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. این فصل با بیان تفاوت در نگرش، نوع رفتار و شیوه استفاده از بندگان در جهان غرب و شرق درصدد است تا تفاوت بار مفهومی دو واژه «برده» و «بنده»، که در بسیاری از موارد به اشتباه مترادف با یکدیگر بکار می‌روند، را بیان کند.

فصل دوم با عنوان «بنده‌داری در عهد قاجار» مشروحاً به نظام بنده‌داری در دوره قاجار و عوامل خارجی و داخلی مؤثر بر ایجاد تغییرات تدریجی در وضعیت بندگان می‌پردازد. در این فصل به موضوعات مهمی چون گسترش آراء و آگاهی‌های جدید در ایران متأثر از اندیشه‌های متفکران عصر روشنگری، ورود مدرنیته و پیامدهای آن در ایران، نقش روشنفکران در آگاه‌سازی مردم نسبت به حقوق فردی و اجتماعی خود، سیاست‌های دول خارجه و پیامدهای آن می‌پردازد.

فصل سوم تحت عنوان «منابع و شیوه‌های تأمین بنده در عهد قاجار» در دو

بخش ارائه شده است. بخش نخست به معرفی و شناسایی مناطق تأمین بنده با بیان ویژگی‌های جغرافیایی و سیاسی و نوع روابط و نحوه تعامل حکومت ایران با این مناطق و بخش دوم به شیوه‌های مختلف تأمین بنده در این دوره پرداخته است. مطالب این فصل توضیح می‌دهند که چگونه بندگان مورد نیاز جامعه، اعم از ایرانی و غیرایرانی، از مناطق شمال و شمال‌شرق، جنوب و جنوب‌شرق، شرق و شمال‌غرب کشور و از دو مسیر زمینی و دریایی از راه اسارت، آدم‌ربایی، خرید، ازدواج، پیشکش و گرو دادن فرزند به دست می‌آمدند. در این میان بحثی به نحوه بنده شدن ایرانیان به دست هموطنان و غیرهموطنان خود اختصاص یافته که نشان می‌دهد چگونه ایرانیان به طرق مختلف به بندگی درآمده و به بازارهای بنده‌فروشی آسیای مرکزی و سواحل عربی خلیج فارس برده فروخته می‌شدند.

فصل چهارم با عنوان «وضعیت حقوقی، زندگی و مشاغل بندگان در عهد قاجار» در دو بخش کلی ابتدا به بیان وضعیت حقوقی بندگان، حقوق متقابل مالک و بنده و شیوه رفتار با بندگان از نظر فقه اسلامی عموماً و دوره قاجار خصوصاً و نیز نحوه انتقال بندگان از مالکی به مالک دیگر در قالب اسناد حقوقی چون مبیعه‌نامه، صلح‌نامه، عقدنامه، وقف‌نامه و... می‌پردازد. بخش دوم به شرایط زندگی و موارد مختلف استفاده از خدمات بندگان اختصاص دارد. در این بخش نخست بندگان براساس سه مشخصه قومیت، نژاد و جنس به ایرانی و غیرایرانی، سیاه و سفید، خواجه، غلام و کنیز دسته‌بندی و بر اساس آن به نوع استفاده از هر دسته در مشاغل شهری و روستایی می‌پردازد.

فصل پنجم نیز با عنوان «تغییر موقعیت اجتماعی بندگان در عهد قاجار» در ابتدا به اقدامات ضد برده‌داری انگلستان در جنوب ایران و ممانعت از حمل و تجارت برده سیاه در خلیج فارس و تأثیر آن بر وضعیت بندگان در عهد قاجار می‌پردازد. در واقع از این زمان بندگان با آگاهی نسبی از تحولات جهانی در زمینه برده‌ستیزی و نیز شنیدن آزادسازی بندگان در ممالک دیگر، نسبت به

وضعیت بندگی خود معترض شده و با فرار و تحصن در سفارتخانه‌ها و کنسولگری‌های انگلیس و روس، خواهان به دست آوردن آزادی خود شدند. در این میان باید به عواملی چون عملکرد نادرست اقتصادی حکومت مظفرالدین‌شاه، وقوع انقلاب مشروطه، سیاست صرفه‌جویی در هزینه‌های مملکتی بر اساس مصوبات مجلس اول شورای ملی اشاره کرد که منجر به اخراج و بیکاری شمار زیادی از خواجهگان، غلامان و کنیزان درباری و پیوستن معدودی از آنان به مخالفان مشروطه و در نهایت تأثیر همه این عوامل بر تغییر وضعیت بندگان و کم‌رنگ نقش و حضور آنان در واپسین سال‌های حکومت قاجاریه و نهایتاً لغو نظام بنده‌داری در آغازین سال‌های حکومت پهلوی اول (سال ۱۳۰۷ خورشیدی) شد.^۱

www.ketab.ir

۱. کتاب حاضر رساله‌ی دکترای نگارنده با عنوان «موقعیت اجتماعی بندگان در دوره قاجار» است که در اسفند ماه ۱۳۹۷ در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی دفاع گردید.